

The background of the cover is a photograph of a grand library interior. The ceiling is high and features a series of pointed arches with decorative stucco and painted motifs. Below the ceiling, there are ornate columns and a large arched doorway on the left containing a painting. To the right of the doorway are tall, narrow bookshelves filled with books. The overall atmosphere is one of historical grandeur and intellectual pursuit.

Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei

Szögi László (szerk.)

A Kézirat- és Ritkaságtár tudományos ismertetője

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtárának több szakterületet át- fogó gazdag állománya – a könyvtár keretein belül elkülönített létrejött, a XIX. század közepe óta – a magyar és az európai művelődéstörténet egyik fontos, egyetemi színvonalú tanulmányi és kutatóhelye. A gyűjtemény az európai kulturális örökség részeként dokumentálja egy nehéz sorsú kulturális régió történetét. A viszony- lag terjedelmes, rendkívül értékes kézirat- és ritkaságtári állományt a nemzetközi kuta- tás sem nélkülözheti. Az egyetem keretében nélkülözhetetlenné vált tár nem csak jelen- tős mennyiségű, a természet- és a humán tudományok megismeréséhez elengedhetle- nül fontos tudás- és ismeretanyagot halmozott fel és őriz, hanem a kulturális emlékezet megtestesítőjeként napi szerepet játszik a magyar társadalom mindenkori történetiségé- nek tudatosításában.

A tár állománya nagyon sokrétű, s számos, eltérő jellegű, kisebb-nagyobb gyűjte- ményből tevődik össze. A könyvtár főállományától elkülönített külön-gyűjtemények létrehozásának és az alapállománytól független, analitikus feltárásának igénye a XIX. század közepétől követhető nyomon. Azt megelőzően a kéziratokat, a könyvritkaságo- kat és a régi nyomtatványokat azonos módon kezelték. Ezek folyamatos és tervszerű be- szerzését, úgy tűnik, nem tekintették külön feladatnak. Csapodi Lajos irányításával 1774 októberében készült el az első olyan szakrendi katalógus, amelyben a kéziratokat önálló csoportban (manuscripti) vették számba. Ez azonban még nem jelentette a kéziratok anyag tervszerű elválasztását, a nyomtatványoktól eltérő, önálló kezelését.

A Kézirat- és Ritkaságtár állománya számos szövegkiadás, nemzetközi és hazai kutató- si terv alapja, s az európai egyetemeken folyó munkálatokkal egybehangolva tudomá- nyos műhelyként is folyamatosan közreműködik a nemzetközi projektekben. Az egyik legnagyobb, külön is kiemelendő eredmény a kódextár latin nyelvű kódexeinek feldol- gozása és internetes megjelenítése a *Manuscripta Mediaevalia-service* részeként. A Magyar- országon őrzött korvinák országos, a nemzetközi állományra is kitekintő digitalizálási programjának befejeződése után lehetőség nyílt a könyvtár magyar nyelvű kódexeinek (Cod. Hung. 1–8), a Dante-kódexnek (Cod. Ital. 1) és további 28 latin kódexnek (Cod. Lat. 14–30, 32–36, 51, 71, 73, 78, 98, 114–115) a digitalizálására, internetes megjeleníté- sére és katalógizálására.

A budapesti Egyetemi Könyvtár az elmúlt években közkedvelt kiállítóhellyé is vált. A közgyűjteményi feladatkör önkéntes kibővítéséhez hozzájárult az a felismerés, hogy a könyvtár szeretné a hazai és a nemzetközi tudományos kutatás képviselőinél szélesebb körben közkinccsé tenni az évszázadok óta féltve őrzött, folyamatosan gyarapodó kézi- ratokat és ritkaságait. Közel tíz év alatt a nagyközönség – többek között – a kódextár állomá- nyából rendezett kiállításokon megismerhette a legértékesebb középkori kéziratokat, köztük a Konstantinápolyból 1877-ben „visszaadott” harmincöt kódexet. A könyvtár

Dísztermében volt látható például a *Kódexeink világa* című kiállítás (2006. május 3–június 23.), amely a kódexgyűjtemény egészéből válogatott anyagot mutatott be és így vállalkozott a könyvtár legértékesebb tárának tematikus áttekintésére. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a középkori európai írásbeliség mintegy tizennégy évszázadát reprezentáló kulturális kincs itt őrzött részét úgy jelenítette meg, hogy a válogatásban fellelhetők voltak az ismert világi és vallásos szövegtípusok. Köztudott, hogy a középkori szellemi élet és a tudományos gondolkodás három alapvető színtere az egyházi-kolostori kultúra, az uralkodói udvarok és az egyetemek világa volt. Ezek közül – az állomány biztosította kereteknek megfelelően – viszonylagos teljességgel törekedhettünk az első kettő bemutatására.

Egy korábbi, *Historia Litteraria* című kiállítás bemutatta a magyar irodalomtörténet-írás kialakulását, a XVIII. századi irodalomelméleti és kritikai törekvéseket, valamint az 1770-es évektől fokozatosan elkülönülő irodalomtudományt és közönségét. A három fő témakörön belül időrendben vagy majdnem időrendben elrendezett dokumentumok tárgyalták a XVIII. századi általános tudománytörténeten, a *historia litteraria*n belüli folyamatok időbeli alakulását is. Az utóbbi kiállítás szerteágazó európai eredményeihez tartozik például a *Magyarország képe a kora újkori német irodalomban – Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit* című tanulmány megjelenése a hasonló című konferencia aktáiban, Svájcban.

Történeti áttekintés

A könyvtár fennmaradt XVII. századi katalógusainak tanúsága szerint a kéziratokat és a nyomtatványokat egykorúan közös katalógusba vezették be. A XVII. századi kéziratok közül Pázmány Péter kéziratai például az 1630-as években kerültek a könyvtárba. A XVII–XVIII. századi kéziratok legnagyobb része elsősorban az oktatást segítette, így például az a kézirat, illusztrált *Newton-compendium* (1699), amelyet bizonyíthatóan 1720-tól használtak Nagyszombatban.

A szerzetesrendek feloszlása után a könyvtár kéziratosa anyaga jelentős mértékben megnövekedett. A jezsuita rendházakból 1773 után mintegy 140, a pálos kolostorokból 1786 körül több mint 120 kézirat került a könyvtárba. Az abolíciós intézkedések után Tóth András számításai szerint összesen 450 új kézirat, köztük 66 középkori kódex jutott a gyűjteménybe. Egy másik adat szerint a jezsuita rend 1773-as feloszlásakor összesen 507 kéziratot vettek számba a nagyszombati rendházban. A források nem utalnak arra, hogy a már a XVIII. század végén is ritkaságszámba menő nyomtatványokat és a kéziratokat elválasztva kezelték volna a többi nyomtatványtól. Ez az őrzési mód – lényegét tekintve – megfelelt a korabeli európai szerzetesi és világi könyvtári gyakorlatnak.

Legkorábban a kéziratok önálló számbavételének az igénye merült fel. Az abolíciós korszak végére erőteljesen kibővült, vegyes tartalmú kéziratosa állományt a XVIII–XIX. század fordulóján kezdték el feldolgozni. Az unikum kéziratok katalógizálása során szükségessé vált a nyomtatványok feldolgozásától eltérő szempontok érvényesítése. A már egykorúan nyilvánvaló igény ellenére a kronológiai és a minőségi elvek a XIX. század közepéig nem játszottak nagyobb szerepet az állomány felállításában. Ekkor kezdődött meg a Kézirat- és Ritkaságtár anyagának fokozatos leválasztása és eltérő kezelése. 1857 előtt a kéziratokat kezelték önállóan: az igazgatói szobában külön szekrényben őrizték őket.

Az új gyakorlat igénye Fejér György igazgatósága (1823–1843) alatt összekapcsolódott a kéziratok anyag első, tervszerűnek mondható gyarapítási időszakával. Az egyetemi előadásokon készített kéziratok jegyzetek, professzori hagyatékok (például Lakits György, Katanchich Péter kéziratai), valamint a könyvtár és az egyetem történetével foglalkozó kéziratok ettől az időtől kezdve viszonylag rendszeresen kerültek be a könyvtár kézirat-tárába. Az 1840-es évek elején mintegy 1400 tételes kézirat állagot tartottak nyilván. A kéziratok közül a Kaprinay-gyűjteményről önálló katalógus készült az 1840-es években.

Toldy Ferenc igazgató (1843–1873) bevezette a kéziratok teljes körű önálló kezelését, valamint szorgalmazta a történeti és irodalomtörténeti kéziratok források folyamatos beszerzését. Gondosan áttekintette a kéziratokat, majd elrendelte, hogy a könyvtár az 1802-ben visszaállított szerzetesrendeknek se adjon vissza kéziratok anyagot. A Toldy által 1846-ban kidolgozott szervezeti szabályzat intézkedett a kézirat- és ritkasággyűjtemény tervszerű leválasztásáról a könyvtári alapállományból.

A Kézirat- és Ritkaságtár történeti katalógusai viszonylag rövid, 100–150 éves múltra tekintenek vissza. A kéziratok első betűrendes cédulakatalógusát Garay János, a Kézirat-tár első gondozója 1849-től kezdte el készíteni. Mivel ez nem tartalmazott részletes felvételeket és utalásokat, a nyomtatott katalógusok elkészítéséhez további előmunkálatokra volt szükség. Az alapállománytól leválasztott kéziratári anyag első katalógusa 1857-re készült el. 1858-ban állt össze a nem kéziratok különgyűjteményi anyag (például az ősnymtatványok) első, összegző számbavétele. Az 1858 decemberében tartott ügynevezett szakmai könyvtárvizsgálat során a vizsgálóbizottság javasolta a Garay-féle kéziratári katalógus felülvizsgálását, kijavítását, s előírta egy metszetkatalógus elkészítését.

Mindez csak a könyvtár új épületébe történt átköltözése (1876) után valósulhatott meg. Ekkor vált lehetővé a ritkaságtári nyomtatványok végleges leválasztása, a különgyűjtemények megfelelő felállítása, katalogizálása. Az átköltözést követően az egyetem rektora elrendelte, hogy az 1711-ig megjelent magyar és magyarországi, valamint az 1520-ig megjelent külföldi nyomtatványokból létesítsenek ritkaságtári különgyűjteményt. Ezt követte a tár anyagának különböző szintű feltárása, mindenekelőtt a kódexek és az egyéb kéziratok elkülönítése. A kéziratok anyag nyomtatott katalógusainak megjelenítése és a Ritkaságtár katalogizálása párhuzamosan haladt. Az ősnymtatvány-tár 1879 óta tartó újjárendezése 1882-re készült el.

1881-ben jelent meg a Kézirat-tár nyomtatott katalógusának első kötete, amely a kódex-tár anyagának leírását tartalmazta. Ezt követte az 1711-ig magyar nyelven és Magyarországon megjelent nyomtatványok leválasztása az alapállományról és besorolása az RMK I. és RMK II. gyűjteménybe Szabó Károly bibliográfiájának, a *Régi magyar könyvtárnak* az elvei alapján. Az alapállományból még Szabó Károly *Régi magyar Könyvtára* III. kötetének megjelenése (1896–1898) előtt elkülönítették az 1711 előtti hungarica nyomtatványokat *Magyar vonatkozású nyomtatványok* címen. A bibliográfia megjelenése után ezt a különgyűjteményt a századfordulón az 1711-es időhatár meghagyásával szétválasztották a magyar szerzők munkáira (ez lett az RMK III. gyűjtemény) és a magyar vonatkozású művekre (ez maradt a Magyar vonatkozású gyűjtemény).

Az 1501–1520 között megjelent nyomtatványok feldolgozását és katalogizálását 1883–1888 között Kudora Károly végezte. 1885 után az alapállományból leválasztották a XVI. századi aprónymtatványokat, köztük a reformációkori hitvitázó műveket, politikai röpiratokat. Ez lett az Aprónymtatvány-gyűjtemény alapja. Később a gyűjtemény időhatárát tartalmi szempontok alapján kiterjesztették a XVII–XVIII. századra is. Ekkor

váltak önálló egységgé a XVIII–XIX. századi *Üdvözlő versek*, *Halotti versek* és *Halotti beszédek* is.

A Kézirattár állományát feltáró katalógus második kötete 1889–1910 között jelent meg négy részben. A harmadik részben (1907) az időközben állományba vett új anyag feltárása is megtörtént (supplementum). A negyedik rész (1910) Tetzl Lőrinc összeállításában a mutatókat tartalmazza. A kötetek megjelenésével párhuzamosan folyt a különgyűjtemények további rendezése. A Kézirattár újrendezésének feladatát 1914-ben Hóman Bálint kapta meg, aki egyrészt feldolgozta az újonnan bekerült kéziratokat, másrészt kibővítette az ősnymtatvány-katalógust. A Ritkaságtár belső rendjének kialakításakor Hóman Bálint munkáját Fitz József segítette, aki 1920-tól átvette a különgyűjtemények kezelését.

A katalogizálási munkák középpontba helyezését indokolta – többek között – az új gyarapodás jelentős mennyisége is. A XIX. század végi szervezett ritkaságtári gyarapodások közül kiemelkedik például Szilágyi Sándor hagyatékának megszerzése (1899). Az anyagot a kultuszminisztérium vásárolta meg az örökösöktől és adta át a könyvtárnak. A hagyaték nagyobbik, kéziratos része a Kézirattár magyar történelmi anyagát, ezen belül elsősorban a török kori és az Erdélyre vonatkozó forrásgyűjtést gazdagította. Pauler Tivadar ország- és megyegyűlésekre vonatkozó kéziratos hagyatéka, valamint Arany János Arisztophanész-fordításainak kéziratai (utóbbiak az író özvegyének ajándékaként) szintén ekkor kerültek a Kézirattárba.

A második világháború után kronológiai elvek szerint a Ritkaságtárban helyezték el az alapállományból leválasztott, 1521–1550 között megjelent nyomtatványokat is. Ez a Vetustissima-gyűjtemény nevet kapta. Az időhatárok figyelembevételével ide sorolták át a Magyar vonatkozású, az Aprónymtatvány- és a Metszettár gyűjtemény megfelelő bibliográfiai egységeit. Ez a gyűjtemény az országos Antiqua-program keretében napjainkban 1600-ig tovább bővült a könyvtár alapállományából és ma a Régi nyomtatványok tárának részét alkotja. 1945 után kezdték el kialakítani a Rariora Hungarica, a Párttörténet és az időközben – 1989 után – megszüntetett Remota Politica és Remota Erotica gyűjteményeket, valamint az ELTE-n megvédett Kéziratos disszertációk tárá.

A kéziratok 1907–1961 közötti gyarapodásáról évtizedeken át csupán gyarapodási naplók nyújtottak hozzávetőleges tájékoztatást. Erről az anyagról 1954–1961 között – a meglévő kézirattári rend messzemenő érvényesítésével – elnagyolt gépiratos katalógus készült, amely egy szakszerűbb és könnyebben kezelhető cédulakatalógus alapjává vált, valamint az ekkor már állományegységenként vezetett állománynaplóknak. Ezzel párhuzamosan cédulakatalógus készült a Tudós levelezés anyagáról is.

Az 1960-as években a könyvtár ősállományát, az úgynevezett Antiquissima-gyűjteményt kiemelték az alapállományból. Ez a gyűjtemény a könyvtár 1635 előtti állományának fellelhető köteteit tartalmazza. Kiválasztása a tulajdonosi bejegyzések alapján történt. Bővítése napjainkban is folyik a Régi nyomtatványok tára kereteiben. Ugyancsak az 1960-as években kezdték el rendezni és katalogizálni az 1840 előtt készült egylapos kéziratos és nyomtatott térképeket, valamint a tájképeket. Az 1980-as években a kelőképpen fel nem tárt XVIII–XIX. századi aprónymtatványok váltak az alapállománytól külön kezelt ritkaságtári gyűjteménnyé, melynek katalogizálása elkezdődött.

A XX. században a Kézirattár viszonylag kevés kézírral gyarapodott. Ezek közé tartozik például az a velencei egyezmény keretében 1932-ben Bécsből átadott három kötet, amely a XIX. században az Egyetemi Könyvtár katalogizálatlan állományából került Ausztriába.

A Kézirat- és Ritkaságtárhoz tartozó különgyűjteményeket nyomtatott katalógusok, a szolgálati és olvasói cédulakatalógusok, valamint kisebb részben elektronikus felvételek tárják fel. Nyomtatott, illetve részben már elkészült elektronikus katalógus tájékoztat a latin nyelvű kódexekről. A görög és a német kódexek az országos állományt analitikusan feltáró nyomtatott katalógusokban is megtalálhatók. A kéziratos egyetemi disszertációkról és a PhD-dolgozatokról olvasói leíró- és szolgálati helyrajzi katalógus, valamint folyamatosan épített elektronikus számbavétel tájékoztat. A korábbi előkészületi munkák után az 1980-as évek második felétől vált szükségessé az 1907 utáni kézirattári gyarapodás teljes anyagának újrakatalogizálása. Az értékes anyag szakrendbe sorolt részéről a feltárás és az előmunkálatok lezárása után a könyvtár névmutatóval ellátott kiegészítő, katalógus pótkötetet jelentetett meg 2005-ben.

A ritkaságtári nyomtatványokról, valamint a mikrofilmtárról állományegységenként szolgálati helyrajzi katalógus, továbbá olvasói leíró- és helyrajzi katalógusok, illetve folyamatosan épített elektronikus katalógusok állnak rendelkezésre. Néhány ritkaságtári gyűjtemény, így például az Ősnyomtatványtár és a Régi magyar könyvtár sorozatok anyaga szerepel az országos állományt feltáró nyomtatott katalógusokban is.

Kézirattár

Kódextár

A kódexgyűjtemény számottevő része a kéziratok származása szerint három nagyobb csoportból áll: a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárában őrzött középkori kötetes kéziratokból, a felosztott szerzetesrendek könyvtárainak kódexeiből és a törökországi ajándék kódexekből. A kódextár utóbbi, harmadik rétege, az úgynevezett 35 „törökországi” kódex (1877) a korábbi állományrészt összességében közel 20%-kal bővítette ki. Ezeket II. Abdul Hamid török szultán mint korvinákat ajándékozta a budapesti egyetemistáknak. E kódexek közül 14 (Cod. Lat. 1–13, 31) bizonyult korvinának. Elektronikus felvételüket és megjelenítésüket a *Bibliotheca Corviniana Digitalis* tartalmazza. A többi törökországi ajándékkódex közül Albucasis Alsaragus (Abul Kászim) *Chirurgiája* (Gerardus Cremonensis latin fordításában), valamint Dante *Divina Comediájának* 1345 körül készült, kilencvennél több miniatúrával díszített kézirata emelhető ki, melyek ma már faksimile kiadásban is lapozhatók.

Albucasis Alsaragus *Chirurgiája* (Cod. Lat. 15) régi becses orvosi ritkaság, egyúttal az egyik legrégebbi Magyarországon őrzött sebészeti szakkönyv. Hasonmás kiadása a Pytheas Kiadó gondozásában a kódex digitalizált változatával együtt készült el 2004-ben. A XIII–XIV. század fordulóján készült kódex a könyvtár egyik legnevezetesebb festett kézirata, faksimile kiadása és DVD-változata révén a legszélesebb érdeklődő olvasóközönség is forgathatja.

A Dante-kódex (Cod. Ital. 1) önálló tanulmánykötettel kiadott fénykép-reprodukciója Gian Paolo Marchi és Pál József gondozásában 2006-ban jelent meg Veronában. A kódex tudományos tanulmányokkal történő megjelentetésének terve 1999-ben született meg. Az előkészületi munkák során – többek között – elkészült a kódex szövegének átirása is. Az olasz nyelven közzétett tanulmányok egyrészt a Dante-kutatásokkal, másrészt a kódex történeti, filológiai, nyelvtörténeti és művészettörténeti megközelíté-

tésével foglalkoznak. A dolgozatokat magyar és angol nyelvű tartalmi összefoglalók egészítik ki.

A kódextár eltérő provenienciájú, folyamatos bővülése ellenére ismert tudománytörténeti tény, hogy a könyvtár kódexállománya nem túl gazdag, mindössze 137 latin, 7 arab, 2 török, 2 etióp, 2 perzsa, 13 szláv, 8 magyar, 6 német, valamint 4-4 görög és olasz nyelvű kódexet őriz. Ezt a gyűjteményt szerencsésen kiegészíti a kódextárhoz tartozó 320 feldolgozott kódextöredék, mely folyamatosan tovább bővül a könyvtár saját állományából.

Mindezek a tények egyúttal igazolják Szilágyi Sándornak, az Egyetemi Könyvtár igazgatójának 1881-ben leírt, a könyvtár első nyomtatott kódexkatalógusának bevezetőjében olvasható szavait, mely szerint „könyvtárunk codexekben nem nagyon gazdag”. A felsorolt számadatok valóban elenyészőnek tűnnek a magyar középkorban használt, becslések szerinti 45–50 ezer itthon vagy határainkon kívül készült kódexhez képest. A tár ugyanakkor több „nemzeti ereklyét” őriz, így például a korvinákon kívül nyolc magyar nyelvű kódexet, köztük a Ráskai Lea domonkos apáca által másolt Cornides-kódexet, valamint több, igazolhatóan a történeti Magyarország területén másolt latin kéziratkötetet.

A XVIII–XIX. század fordulóján a könyvtárba került kódexek egy, a négy evangéliumot (Tetraevangelion) tartalmazó görög kódex kivételével a XIV–XVI. században készültek. Az Egyetemi Könyvtár legrégebb, valószínűleg a XI. század fordulóján Bizáncban másolt görög nyelvű kódexe a XV. század második felében Janus Pannoniusé volt (Cod. Graec. 1). Az evangéliumok elejét a négy evangelista arany alagra festett egész alakja díszítette, ezek közül ma már csak három tartalmaz a kódex.

A *Legenda aurea* egy, a XIV. század második felében Itáliában másolt változatába két, XV. század eleji magyarországi használó Zsigmond és Demeter legendáját másolta (Cod. Lat. 44.). A kódexek közül többet is Magyarországon másoltak. Az egyik legdíszesebb az úgynevezett Pannonhalmi Evangelistarium volt, amely két külön kéziratból áll. Az első evangéliumi részeket, a második benediktókat és a szerzetesi fogadalomtétel pannonhalmi rituáléját tartalmazza. A kolligátum második tagját Losonczy Forgách Pál készítette Pannonhalmán, aki a scriptori munkát 1516. február 10-én fejezte be. Az Evangelium-rész miniatúráiban Berkovits Ilona Albrecht Dürer Kis-Passiójának hatását mutatta ki. A kódex csereszserződés keretében 1996 decemberében visszakerült a Pannonhalmi Főapátság könyvtárába. A csereszserződés megkötésére a kulturális emlékek eredeti származáshelye iránti tiszteletből és a könyvtári állományok célszerű kiegészítéséből fakadó kölcsönös érdekek figyelembe vétele alapján került sor. A csereszserződés értelmében a kódex átadásával egy időben a Kézirattárba Pannonhalmáról átkerültek a Pragyűjteményt kiegészítő kézíratos kötetek.

Sztárai Máté volt a másolója a két, 1474-ben, illetve 1475-ben készült latin kódexnek. Mindkettő Egervári László váradi püspök használatára készült. Az egyik Sztárai-kódex (Cod. Lat. 25) a *Gesta Romanorum* szöveghagyományába pontosan még be nem illesztett szövegvariáns, valamint Ponciánus históriáját tartalmazza. A másik Sztárai-kódexben (Cod. Lat. 71) a trójai háború történetének 1287-es, Guido de Columna-féle regényes feldolgozása olvasható. A két kódex sorsa több évszázad után az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában újra összekapcsolódott: az egyik (Cod. Lat. 71) a lorettomi szervita kolostorból, a másik (Cod. Lat. 25) 1877-ben Isztambulból került az állományba.

1802-ben Winkler Mihály gödrei plébános ajándékozott a könyvtárnak hét értékes kéziratot, köztük az 1506-ban készített, ma Winkler-kódexnek elnevezett, valamint a XVI. század első negyedében írt, Veszprémi-kódex néven ismert magyar nyelvemlékeket.

Egy Winkler Mihályra utaló papírlap volt a Codex Germanicus 3 jelzetű német nyelvű kódexben is. E kódex első kötéstáblája belső oldalán található XIX. századi bejegyzés azt rögzíti, hogy a kéziratot bevezették az Egyetemi Könyvtár katalógusába. Ez a XVI. század elejéről származó kódex a *Gilgengart* címen ismert nyomtatott imádságos könyv kézzel írott másolata. A kéziratot hét széles keretelésű, gazdagon színezett egész oldalas fametszet díszíti, a szöveges oldalak egy részét ugyancsak színezett fametszetek keretezik. Az egész oldalas figurális díszítések szoros kapcsolatban állnak az utánuk következő szöveges résszel. A metszeteket az antik és humanista irodalmi alkotások illusztrálásával hírnevet szerzett művész, az úgynevezett Petrarka Mester készítette. A kódex a késő-középkori imádságos könyvek olyan egyedivé tett változata, amely egyrészt hűen tükrözi a német késő-renaisszánsz udvari kultúra kisugárzását, másrészt jelzi a középkori, késő-középkori vallási szövegek népszerűvé válását. Az időközben faksimile változatban is megjelent kódex ráirányítja a figyelmet a korszakváltásra a sokszorosító technikák történetében, melynek során a kézíratok fokozatosan átadták helyüket a kézzel, majd fametszetekkel díszített ősnymtatványoknak.

A kódextár 1877-es jelentős bővülésére azután került sor, hogy az úgynevezett „törökországi” kódexeket rövid időre nyilvános kiállításon mutatták be a Magyar Nemzeti Múzeumban. A kódexeket a tudományos élet több jeles szakértője vizsgálta meg, kutathatóságukhoz elengedhetetlenül hozzátartozott könyvészeti számbavételük és leírásuk. Ennek elkészítéséhez a francia nyelven készült, török záradékkal ellátott eredeti átadási jegyzőkönyv (*Catalogue de la Corviniana*) – amelyet nagy becsben tart és őriz az Egyetemi Könyvtár (J 256) – mindössze szerény alapot jelentett. Ebben ugyanis csupán a kódexek azonosításához szükséges minimális adatok kerültek be, így a szerzők neve (például „Nr. 14. Cicero”, „Nr. 24. Tacitus”), a kézirát tartalmának megjelölése (például „Nr. 28. Livre religieux”), esetleg a szerző és a mű együttes jelzése (például „Nr. 30. Dante, comedia divina”, „Nr. 35. Cicero in Verrem”). A kódexekhez rendelt átadási sorszám a könyvészeti feldolgozás során megváltozott. A katalogizálás feladatát elsőként Csontos János végezte el. A *Magyar Könyvszemle*ben 1877-ben megjelent, bőséges megjegyzésekkel kísért bibliográfia önálló kiadványként, mint különnyomat vált hozzáférhetővé, *A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliographiai ismertetése* címen. A kódexek „műtörténeti” leírásához Pulszky Károly nyújtott segítséget. Csontos a 35 kódex korvina-jellegét – amint azt munkájának címe is jelezte – nem kérdőjelezte meg, viszont a kézíratokat három részre osztotta. Ez a felosztás határozottan utal arra, hogy a szakemberek már 1877-ben felismerték, hogy a kódexeknek csak egy töredéke származhat Hunyadi Mátyás híres könyvtárából. Csontos szerint az első csoportba tartoznak a „kétségtelen Corvinák, melyek Mátyás király egyenes megrendelésére írtak és a címlapon az ő címerét viselik”; a másodikba azok, melyeknél a „kiállítási jelleg vagy egyéb körülmények valószínűvé teszik, hogy Mátyás király könyvtárából származnak”; s végül a harmadikba azok, „melyek a Corvinák characteristiconját nem bírják, a mi azonban nem zárja ki azt, hogy [...] Mátyás király könyvtárába kerültek, vagy a régi magyar királyi könyvtár alkatrészeit képezhették”. Csontosot követően, őt részben kiegészítve, Török Árpád *XXXV Handschriften. Geschenk des Sultans Abdul Hamid II.* címen német nyelven írt a kézíratokról (Budapest 1878, Martin Bagó).

Csontos külön utal a kódexek átkötetésére és arra, hogy csupán a „harmadik csoportba sorozott kézíratokat vágják újra körül”. Minden kézíratba arany festékekkel bejegyezték az 1877-es ajándékozás tényét, s a kötetek őrzik a korábbi könyvtári őrzésre utaló jelzeteket török, latin és francia nyelven.

A Csontos-féle „kétségtelen” tíz korvinán (Cod. Lat. 1–10) kívül további négy „valószínű” korvinát tekint ma a kutatás – Csapodi Csaba *Bibliotheca Corvinianája* (Budapest 1990) alapján – hiteles korvinának (Cod. Lat. 11, 12, 13, 31). A négy utóbbiból hiányzik az első levél, így címer nincs benne. A Cod. Lat. 11-et jellegzetes, színes festéssel díszített budai arany metszése (arany alapon zöld, fehér, vörös és kék virágdíszek között a könyv kapitális betűs címe, COMMENTARIA CESARIS), a Cod. Lat. 13-at „1487. 17. Augusti In dicionem Regis Mathie per longam obsidionem tandem venit Vyhel imperialis Austrie” bejegyzése miatt tekinti a kutatás korvinának. Az utóbbi bejegyzés készítője magyar személy lehetett, amint erről Bécsújhely magyar névalakja tanúskodik. Az utóbbi kéziratot a több korvina scriptoraként is számon tartott Cenninius másolta. A további két kódexet (Cod. Lat. 12 és 31) az emendáló személye, Vitéz János miatt sorolták a Bibliotheca Corviniana állományához.

Csontos János és Török Árpád könyvészeti áttekintése nyomtatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a könyvtár kódexeinek nincs egységes bibliográfiai számbavétele. A korábban, 1877 előtt is az Egyetemi Könyvtárban őrzött kódexek közül behatóan csak a nyolc magyar kódexszel foglalkoztak, egykorúan szövegkiadás is ezekről készült. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterként 1878-ban „figyelmeztette” Szilágyi Sándort, hogy el kell készíteni és nyomtatásban meg kell jelentetni a könyvtár teljes kézirat-katalógusát, mindenekelőtt a kódexkatalógust. Az Egyetemi Tanács e munka megvalósítására Fejérpataky László egyetemi tanárt ajánlotta. Az ő munkáját később Barabás Sámuel folytatta. Az eredmény 1881-ben látott napvilágot (*A Budapesti M. Kir. Egyetemi Könyvtár codexeinek címjegyzéke*), benne az úgynevezett „törökországi” kódexek kapták a Cod. 1–35. jelzeteket. Ezt a szignatúrárendet Mezey László az 1961-ben megjelent, újrakatalógizált latin kódexek katalógusában módosította, a korábban Cod. 33, 34, 35 jelzésű kódexeket – a kéziratok nyelvének megfelelően – a Cod. Ital. 1, 2, 3 jelzettel látta el. Mezey a megürült jelzetszámokat felhasználta három másik latin nyelvű kódex (lásd Cod. Lat. 33, 34, 35) jelzésére.

A Csontos-féle első bibliográfiai számbavétel megjelenését követően hamarosan megkezdődött a „törökországi kódexek” nyelvészeti, irodalom- és művészettörténeti monografikus feldolgozása. A *Nyelvtudományi Közlemények* 14. évfolyamában (1878) jelent meg Ponori Thewrewk Emil *Codex Festi Breviati Corvinianus* című tanulmánya. A szerző a Sextus Pompeius Festus *De verborum significatione libri* című munkáját Paulus Diaconus kivonatolásában tartalmazó kódexet mint korvinát kezelte. A dolgozat végén azonban összegezte a bibliográfiai ismertetés és a nyelvészeti vizsgálat eredményét, amelyekkel bizonyítottan látta a kódex nem korvina-jellegét. Az 1447–1466 között Itáliában készült kézirat tulajdonosa Franciscus Sforza milánói herceg volt. Ezzel szinte elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy minden egyes Törökországból származó kódexet érdemes alaposan elemezni.

A Törökországról Magyarországra visszakerült hiteles korvinák között több kézirat olyan tartalmi és formai jegyeket is hordoz, melyek egyedülállóak a ma ismert korvinák között. Így például a Cod. Lat. 1 jelzeten őrzött Theophrastos-kódex az egyetlen olyan korvina, melyben a scriptor feltűntette, hogy a kódex Firenzében Vespasiano műhelyében készült („Vespasianus librarius florentinus fieri fecit florentiae”). Az ismeretlen szerzőjű Cod. Lat. 3 jelzetű korvinában egy olyan lap (fol. 2v) található, melynek minialását utólag készítették el Budán. Ugyanennek a kódexnek – éppúgy, mint több másiknak is (Cod. Lat. 1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11) – színes festéssel díszített budai arany met-

szése van. Ebben a szövegjavításokat Vitéz János végezte. Eredetileg Vitéz János könyvtárához tartozhatott a Tertullianus *Adversus Marcionem Stoicum libri V* című munkáját tartalmazó korvina (Cod. Lat. 10) is. A kézirat korrektora ugyanis ebben az esetben is Vitéz János volt, aki saját kezű bejegyzése szerint 1468-ban Nyitrán fejezte be – részben eredménytelenül – a szöveg emendálását („finivi transcurrendo Nitrie die 2 Iunii MCC-CCLXVIII. Emendare bene non potui propter inemendatum exemplar”). Egy kötet Beatrix királyné könyvtárával érkezhett Budára (Cod. Lat. 4), ezt a Mátyás királlyal nem egyesített Aragóniai Beatrix-címer jelzi.

Az Egyetemi Könyvtárba került korvinák Berkovits Ilona kutatásai szerint (*A magyarországi corvinák*, Budapest 1962, 113–115.) Firenzében (Cod. Lat. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10) és Nápolyban (Cod. Lat. 4, 9) készülhettek.

A hiteles korvinákon kívül a következő évtizedekben két kódex váltott ki nagyobb figyelmet. Albucasis Alsaragus (Abulkasim Chalaf ben Abbas el-Zehravi) Gerardus Cremonensis által latinra fordított *Chirurgia* című munkájának kéziratát (Cod. Lat. 15) a bibliográfiai feltárás után Mayer Ferenc Kolos az *Orvosi Hetilapban* ismertette 1926-ban (*Orvostörténelmi jegyzetek. IX.*, 118–122.), majd Korbuly György *A magyar szülészet bölcső-kora* című munkájában tett említést a kódexről (*Orvosképzés XXVI.*, 1936). Művészet- és művelődéstörténeti bemutatását Berkovits Ilona végezte el *A Budapesti Egyetemi Könyvtár Albucasis-kódexe* című tanulmányában (*Magyar Könyvszemle LXI.*, 1937, 229–240.). Megállapítása szerint a kéziratot Bolognában másolták 1280 körül. A díszítés a bolognai miniatúraiskola egyéni stílusának kezdeteire utal: a miniátor nem dolgozott egységes terv szerint, a miniatúrák eltérő méretűek és esetenként szokatlan formájúak (például fol. 45r.). A bizánci művészet hatása a kódexbeli ábrázolásokon már csak áttételesen érzékelhető, s a francia befolyás is egészen gyengén tükröződik. A kódex dús díszítése egyrészt orvosi műszerekből (összesen 225 műszer ábrája), másrészt iniciálékból (például fol. 3r: Albucasis ülő alakja a P iniciáléban) és a gyógyításhoz kapcsolódó jelenetekből (például fol. 26r: a halott magzat eltávolítása az anyaméhéből) áll. A miniatúrát Berkovits Ilona szerint „már hivatásos, de átlagos tudású miniátor készítette, [...] művészetét még a XIII. századi miniatúrafestészet tisztán dekoratív jellegű ízlése irányítja” (uő., uo., 240.).

Berkovits Ilona foglalkozott először komolyan a Dante-kódex (Cod. Ital. 1) művészet-történeti elhelyezésével is. A Velencében 1330–1340 körül készült, befejezetlenül hagyott kódex első tulajdonosa a velencei Emo család egyik tagja volt. Kaposi József megállapítása szerint nemcsak a díszítés, hanem a szöveg is hiányos, mivel az *Isteni színjáték* 14 233 sorából a kódexben 2463 sor hiányzik. A másoló egyes szavakat velencei helyesírással adott vissza. A kutatók véleménye megoszlott a kódex értékéről. Karl Witte például értéktelennek, P. L. Rambaldi viszont a XX. század elején az egyik legértékesebb Dante-kéziratnak tartotta. A kódexet díszítő művész két további, 1342-ben Velencében készített munkáját is számon tartja a kutatás. A kódex díszítése a bolognai miniatúrafestészet hatását tükrözi. A befejezetlensége ellenére is gazdagon miniált kódexben 94 miniatúra, öt vázlatrajz és három iniciálé található. A vázlatokon és az üresen hagyott képhelyeken gyakran – de nem minden esetben – az ábrázolás témájára utaló szöveg olvasható.

A kódex tudományos vizsgálatának újabb állomását jelenti a korábban már említett és méltatott, igényesen megszerkesztett, 2006-ban Veronában megjelent kiadás.

A Konstantinápolyból Magyarországra visszakért 35 kódex állapota tükrözte a kéziratok hányatott sorsát. Egyrészt a nedvesség miatt károsodott, penészes, vízfoltos, ron-

gált pergamenlapok és az elkopott díszítések, másrészt a kötetek állapotának XX. század második felében felgyorsult romlása miatt szükségessé vált a kódexek restaurálása; féltő volt, hogy a kódexek hamarosan megsemmisülhetnek. Elsősorban az Egyetemi Könyvtár főigazgatója, Németh G. Béla szorgalmazására az 1980-as évek elején a Művelődési Minisztérium úgy döntött, hogy a kódexek restaurálása az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumának lesz a feladata. Az Országos Széchényi Könyvtárban elvégzett restaurálás folyamatáról Szlabey Györgyi és Beöthy Kozsca Ildikó szakcikkekben számoltak be. A hasonló esetekben alkalmazott módszerekről külföldön beszerzett tapasztalatok és a lefolytatott konzultációk után kiderült, hogy a feladatot a magyar szakembereknek új restaurálási módszereket kialakítva kell megoldaniuk. Az OSZK Restauráló Laboratóriuma több éves programot dolgozott ki. Ez a kódexrestaurálás etikai elveinek megfogalmazásától a kódexek anyagainak és a károsodások okainak vizsgálatán és elemzésén keresztül, az alkalmazható restaurálási eljárásokig, továbbá azok eredményességének vizsgálatáig terjedt ki. Az első években (1981–1983) befejeződött a jobb állapotban lévő, kevés problémát okozó papírkódexek restaurálása. A pergamenkódexekkel kapcsolatos fertőtlenítési kísérletek 1983-ban kezdődtek el. A merev, hullámos pergamenlevelek lágyítására és simítására a párasító kamra bizonyult megfelelőnek. A legnehezebb feladat a penészgombák és baktériumok lebontó tevékenysége miatt meggyengült, hiányos pergamenlevelek megerősítése és kiegészítése volt. Hosszas kísérletezés eredményeként 1984-ben Beöthy Kozsca Ildikó vezetésével, négy restaurátor alakította ki a pergamenöntés módszerét, amellyel megoldhatónak bizonyult a legreménytelenebb állapotú kódex helyreállítása is: Ballagó Lászlóné, Beöthy Kozsca Ildikó, Czigler Mária, Kálmán Péterné, M. Ádám Ágnes, Szlabey Györgyi (Budapesti Egyetemi Könyvtár) restaurátorok munkájának köszönhetően 1991-ben sikeresen befejeződött az Egyetemi Könyvtár kódexeinek helyreállítása. 1983–1991 között a restaurátorok összesen 18 500 munkaórát fordítottak a kódexek restaurálására. A frissen restaurált kódexeket az Országos Széchényi Könyvtár 1992. március 11–20. között kamara-kiállításon mutatta be a nagyközönségnek.

A kódexek nyomtatott katalógusának elkészítésére a XIX. század második felében Fejérpataky László külső szakértőket is felkért: Ábel Jenőt a görög, Bojnisich Ivánt a szláv, Goldziher Ignácot az arab, Szilády Áront a török kódexek leírására. A latin és a magyar kódexeket a Fejérpataky László és Barabás Samu dolgozta fel. Ez az első nyomtatott kódexkatalógus 1881-ben jelent meg. A latin nyelvű kódexeket Mezey László az 1961-ben megjelent nyomtatott katalógusban analitikus módszerrel újra feldolgozta. A magyar nyelvű kódexek szövege megjelent a *Nyelvemléktár* köteteiben, többnek közülük új kiadása is van, s ma már kivétel nélkül elektronikusan is hozzáférhetők.

A kódexeken kívül a Kézirattár 320 katalogizált, azaz azonosított latin nyelvű középkori kódextöredéket őriz. A kódextöredék-gyűjtemény felállítása 1954 után kezdődött meg a könyvkötésekről lefejtett egykori kódexlapok kodikológiai meghatározásával. A kéziratú újrarendezés során Mezey László talált egy, a VIII–IX. század fordulóján készült Beda Venerabilis-töredéket (*Vita rhythmica Cuthberti*). Ez egyben az Egyetemi Könyvtár egyik legkorábbi kézirata, amely ösztönzője lett a kódextöredék-gyűjtemény összeállításának, továbbá megalapozta a kódex-töredékek országos kitekintésű tudományos vizsgálatát. A töredékek meghatározása és 300 tételes katalógusa Mezey László vezetésével készült el. Az állomány napjainkban további húsz töredékkel bővült Tóth Péter szakszerű munkája eredményeként.

Szakrendbe sorolt kéziratok gyűjteménye

A gyűjteményt régebben a „könyvszerűen tárolt kéziratok szakrendes gyűjteményé”-nek nevezték. A szakrendbe sorolt kéziratokat, mely a Kézirattár egyik meghatározó törzsalománya, 1880 körül tíz tematikus csoportba osztották. A szakrendbe sorolást és a rendezést Szilágyi Sándor rendelte el, ezt követően végezték el a katalógizálást. A leírásokat Fejérpataky László, Barabás Samu és Szádeczky Lajos készítették. A katalógus *Supplementum*-át Dedek Crescens Lajos állította össze. A nyomtatott katalógus kibővítése 2005-ben az Egyetemi Könyvtár kiadásában jelent meg.

A szakrendbe sorolt kéziratok megoszlása és jellege a következőkben összegezhető.

„A” szak – teológia: 323 bibliográfiai egység, elsősorban XVII–XVIII. századi kéziratok, 80%-uk latin nyelvű. A nemzeti nyelvű kötetek közül példaként említhető a Lucas a S. Nicolao által 1731-ben Bécsben tartott német nyelvű prédikációkat tartalmazó kötet. A legbecselesebb magyar nyelvű kézirat Káldi György teljes Biblia-fordítása. A fordítás elkészítését 1605-ben Pázmány Péter ösztönözte, s Káldi azt 1607. március 25-én már be is fejezte. A könyvtárba legkorábban bekerült kézirat is ebben a szakban található: ez egy magyar nyelvű *Cantionale* és *Passionale*, amely még a könyvtár jogelődje, a nagyszombati jezsuita könyvtár úgynevezett turóci korszakából, azaz 1597 előttről származik.

„Ab” szak – egyháztörténet: 293 tétel, melyek nyelvi és tartalmi összetétele hasonló a teológia szakéhoz. Kiemelhető közülük a folyamatosan kutatott úgynevezett „morva testvérek” tizenhat, különböző tartalmú, német nyelvű egyházi szertartás- és kegyességi könyve, valamint bibliamagyarázata a XVI–XVII. századból. Ezek kivétel nélkül a szakolcai jezsuita rendházból kerültek át 1773-ban az Egyetemi Könyvtár állományába. Az egyháztörténeti szak kéziratok anyaga folyamatosan a tudományos érdeklődés középpontjában áll, művelődés-, politika-, város-, oktatás-, egyetem-, valamint tudománytörténeti szempontból. A jezsuita *historia domus*-ok jelentősen segítik egy-egy város XVII–XVIII. századi kulturális életének, társadalmi átalakulásának újraértékelését. Így például az iskolai színjátszás adatait közreadó forráskiadvány sorozat jelentős mértékben a *historia domus*-ok anyagának kiértékelésén alapul. Kassa esetében a források lehetővé tették annak bemutatását, hogy a jezsuita szervezésű laikus vallási szervezetek a város társadalmának összetartása mellett hogyan segítették elő a társadalmi átrétegződést, továbbá a hatalmi viszonyok megváltoztatásával, egy társadalmi és vallási elit kialakításával hogyan járultak hozzá az új, katolikus többségű XVIII. századi kassai városi társadalom létrejöttéhez.

Az „Ab” szak *Acta Paulinorum* elnevezésű állományának tíz kötete nem csupán az egyházjog történetének nagyrészt feltáratlan adatait tartalmazza, hanem esetenként hozzájárul a nyomdatörténet megoldatlan kérdéseinek megválaszolásához is. Így például a tévesen feltételezett XVIII. századi máriavölgyi nyomda esetében az *Acta Paulinorum* egyik irata alapján lehetett kétséget kizáróan bizonyítani, hogy ez a nyomda valóban nem létezett.

További szakok: „B” – jogtudomány (206 egység), „C” – politika (12 egység), „D” – orvostudomány (102 egység), „E” – matematika és természettudomány (137 egység). Az utóbbi szakban a német nyelvű kéziratok aránya jelentős, mintegy 20%. Tudománytörténeti szempontból mindegyik felsorolt gyűjteményt folyamatosan használja és kutatja a megfelelő szaktudomány.

Az „F” – filozófia, esztétika, pedagógia szakban 153 bibliográfiai egység található. Ezeknek a kéziratoknak a feldolgozásához a könyvtár munkatársai is hozzájárultak.

Bezenyi Béláné például bemutatta Kazay Gábor kálvinista köznemes *A Philosophia Győzedelme...* című, 1836-ban befejezett kéziratát. Az F 44 jelzetű *Acta promotionis magisterii philosophi...* című kézirat a nagyszombati egyetemen felavatott filozófiai magiszterekre vonatkozik. Az értékelhető névsorok 1675–1702 közötti adatokat tartalmaznak, melyek 2002-ben nyomtatásban is megjelentek az ELTE Levéltárban dolgozó Bognár Krisztina, Kiss József Mihály és Varga Júlia gondozásában (*A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói, 1635–1777*).

A könyvtár gazdag történeti kéziratok forrásai a „G” – történelem, irodalomtörténet, földrajz, néprajz szakban találhatók. A 880 kiadott jelzet között van például Heinrich Bullinger Zürich történetével foglalkozó munkájának XVII. századi másolata. Egyúttal ez a szak tartalmazza a legtöbb, több mint ötven német nyelvű kéziratot is. A gyűjtemény viszonylag sok magyar vonatkozású, részben kiadatlan várostörténeti forrást is őriz. Johann Ludwig Kuefstein felső-ausztriai kormányzó, Hans von Molarth és Ludwig von Molarth császári diplomaták XVII. századi iratai tizennégy kötetben az európai történelem eseményeihez szolgáltatnak adalékokat. A „G” szakból több forráskiadás is készült. Így például az id. Szilágyi Ferenchez írt leveleket Izsépy Edit tette közzé.

A „H” szak a nyelvészeti és a szépirodalom körébe tartozó kéziratokat tartalmazza (355 bibliográfiai egység). Többek között ide került Kazinczy Gábor hagyatéka. Ezt a hagyatékot Kenyeresné Bolgár Ágnes tárta fel, s az analitikus katalógust kiegészítette az iratok tartalmi feldolgozásával, valamint a szövegek kiadásával.

A „J” szak különféle XVII–XX. századi könyvtári katalógusokat tartalmaz (289 bibliográfiai egység). Ezek nem csupán elsőrendű könyv-, könyvtár- és művelődéstörténeti források, hanem több esetben – így például a ma már fellelhetetlen köteteknél – a mai napig használt könyvtári segédletek. Ebben a szakban találhatók az Egyetemi Könyvtár történeti katalógusai. A könyvtár ma is fellelhető legkorábbi katalógusa 1632-ben készült Nagyszombatban. Ezt Némethi Jakab, 1632–1633-ban a jezsuita kollégium prefektusa készítette. A könyvvállomány legrégebbi rétegének tulajdonosi bejegyzései szerint azonban már ennél korábban, 1600 körül is készült egy katalógus. Az 1632-es katalógus betűrendes, de készítésénél csak a rendsző első betűjét vették figyelembe. Rendszöként a szerző keresztnéve szolgált. Némethi Jakab 1489 kötetet jegyzett be ebbe a katalógusba.

Amikor az 1632-ben készített katalógusban alkalmazni kezdték az 1680-as évek második felében kidolgozott szakrendszer elvét, a katalógus gyorsan áttekinthetatlenné vált. Ezért 1690-ben új katalógust készítettek. Ez – a magyar könyvtártörténetben először – előre nyomtatott, rubrikázott űrlapokon történt. A katalógus rendszere a korábbihoz képest lényegében nem változott: betűrendes szerkezet és az egyes betűkön belül a szakok szerinti tagolás érvényesült. Ezt a katalógust 1773-ig használták. Ezt újabbak követték, például 1774-ben, 1777-ben, 1779-ben és 1790-ben. Mindezeknek a katalógusoknak az elemzése modern könyvtártörténeti módszerekkel folyamatban van.

A felosztatott szerzetesrendek könyvtári állománya mellett az Egyetemi Könyvtárba kerültek e könyvtárak történeti katalógusai és abolíciós jegyzékei is. Elsősorban ezeknek a folyamatos és módszeres elemzésétől remélhető, hogy rekonstruálhatóvá válnak a különféle szerzetesrendek könyvtárai, s pontosabban kirajzolódik a felosztatott könyvtárak abolíció előtti története és sorsfordulója is.

A kéziratok könyvtárkatalógusok és a ténylegesen fennmaradt könyvvállomány összehasonlító vizsgálata lehetőséget ad a szekularizált kolostori könyvtárak rekonstrukciójára. A rendi könyvtárak a XVII–XVIII. században alapvető intézményei voltak mind a

teológiai és tudományos tevékenységnek, mind a művelődésnek. Könyvállományuk tükrözi a tulajdonosok szellemi környezetét, az általuk befogadott és közvetített szellemi, lelki, művelődési áramlatokat. A forrásanyag alapján vizsgálható például a szakrendszerek története és alkalmazása, a könyvhasználat, az olvasói magatartás, a rendi cenzúra összetevőinek kérdései, a könyvek beszerzésének, birtoklásának és a tőlük való megválásnak a folyamatai, s nem utolsósorban a könyvek alternatív értékelése. A tisztázandó kérdések közé tartoznak a könyvanyag egységeinek tartalmi, szerkezeti, műfaji sajátosságai és ezek változása, a könyvek különböző csoportjaihoz fűződő viszony alakulása és a könyvekben rögzített ismeretanyag közvetítési folyamatai.

Levélgűjtemény

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár- és Ritkaságtárának Levélgűjteménye e különgűjtemény felállítása, a XIX. század második fele óta két részből áll. Az egyik a *Diplomatarium Autographum* (rövidítve Dipl. Aut.), amely a gűjtemény létrehozásakor ötvenkét, Pray György történeti forrásgűjteményéből elkülönített, pergamenre (egykorú szóhasználatnál hártyára) írt, oklevélnek minősített egyleveles kéziratot tartalmazott. A másik része a *Litterae et Epistolae Originales* (rövidítve LEO). Ennek alapállománya szintén Pray György gűjteményéből, mindenekelőtt a *Collectio Prayana* LVIII. és LIX. kötetéből származik, s a két gűjteményrész elhatárolási elveinek megfelelően eredetileg csupán papírra írt eredeti leveleket, okleveleket tartalmazna.

Mindkét gűjtemény már több mint száz évvel e különgűjtemény felállítása előtt, a Pray *Collectio* állományától elkülönítve folyamatosan tovább gyarapodott. Így például a XVIII. század utolsó negyedétől a Helytartótanács több oklevelet adott át az egyetem könyvtárának oktatási célra. A XX. század elejétől a már elkülönített és katalogizált gűjteményrészeket módszeresen kiegészítették az Egyetemi Könyvtár kézírataiból kiemelt egyéb levelekkel, valamint az időközben megvásárolt kéziratokból, illetve családi hagyatékokból származó, ide tartozónak ítélt iratokkal.

A Levélgűjtemény nyomtatásban megjelent latin nyelvű, rövid tartalmi kivonatokkal ellátott időrendi katalógusát Dedek Crescens Lajos készítette el, s 1894-ben jelent meg nyomtatásban. A Levélgűjtemény két részre bontásakor az eredeti hártya okleveleket a *Diplomatarium Autographum* gűjteménybe, a többi eredeti oklevelet és levelet a *Litterae et Epistolae Originales*-be kívánták sorolni. Ez az elv azonban már egykorúan, a gűjtemény felállításakor sem valósult meg: valami oknál fogva – feltehetően tévedésből – a pergamen oklevelek közé is kerültek papír oklevelek.

Szilágyi Sándor 1893-ban a katalógushoz készített előszóban a katalógus latinnyelvűségét a következő szavakkal indokolta: „általános tudományos szempontból s azon örövendetes körülmény folytán, hogy a külföld tudósai, mind nagyobb és nagyobb érdeklődést tanúsítanak hazánk történelme iránt, czélszerűnek véltem az egész katalógust latin nyelven iratni meg”. A gűjtemény építését és az újabb levelek katalogizálását 1950–1957 között Tóth András folytatta, s az eredeti kronologikus jelzetrendbe újabb egységeket illesztett kisbetűkkel tört számok segítségével.

A két gűjteményből a Magyar Országos Levéltár restaurátor műhelyében 2003 és 2008 között valamennyi Mohács előtti oklevelet restaurálták. Az elnyert pályázatok által biztosított költségen magas minőségi színvonalon konzervált legkorábbi leveleket a

XIII. század utolsó negyedében írták, a legkésőbbi pedig 1808-ban keletkezett. Az összesen 262 darab 1240 és 1526 között keletkezett középkori oklevélről 2005-ben illusztrált jegyzék jelent meg, amelyet Sölch Miklós állított össze (az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Egyetemi Levéltár középkori oklevelei).

A Levélgűjtemény létrehozására lehetőséget biztosított az a tény, hogy a Nagyszombatból Budára (1777), majd Budáról Pestre (1784) költözött egyetem 1784-ben megvásárolta Pray Györgytől 400 forintos, Pray holtáig fizetendő évdíjért értékes könyv- és kéziratgyűjteményét. Pray György egész magyar történetre kiterjedő forrás- és másolatgyűjteményének létrejötté elsősorban Pray érdeklődésének és kiterjedt baráti körének köszönhető. Így például az evangélikus szász Seivert János erdélyi vonatkozású pecsétet és oklevélmásolatokat küldött a collectio számára. Ismeretes, hogy Prayt különösen érdekelte az oklevél- és a pecséttan. Az 1777-ben Budára helyezett egyetemen ő tanította az oklevéltant. Pray barátai közül az ugyancsak az egyetem könyvtárában alkalmazottként dolgozó Wagner Károly a címer- és pecsétant, Schönvisner István pedig az érem- és régiségtant oktatta. Wagner Károly nyugdíjazása után a címer- és pecséttan előadását is Prayra bízta.

Pray György – részben saját oklevélgűjteménye alapján – 1785-ben megírta Magyarország első oklevéltanát. A befejezetlenül, hiányos kéziratban maradt, Johann Christoph Gatterer diplomatikájának elvei nyomán készült *Diplomatica in usum scholarum Universitatis Pestiensis* című értekezés jelentősége ma elsősorban tudománytörténeti jellegű. A magyarországi oklevelek ismeretének mélyebb feltárásához e kéziraton kívül a hozzájárult a *Collectio Prayana* Egyetemi Könyvtárban őrzött, jól kutatható állománya, valamint a gyűjtemény XIX. század végén nyomtatásban megjelent katalógusa. A *Collectio Prayana* Egyetemi Könyvtárban őrzött alapállományának utolsó három kötetében egykorúan Pray György az Erdély történetére vonatkozó forrásokat gyűjtötte össze. Az 58. kötetbe az 1493–1590 között, az 59. kötetbe az 1590–1700 között keletkezett iratokat rendezte el. A 60., máig szétbontatlan kötet pedig *Miscellanea Transylvanica* címen az 1701 utáni eredeti és másolatban megőrzött leveleket, valamint a két korábbi kötetből kimaradt okleveleket tartalmazza. A fenti két kötet iratokra történt szétbontását követően a Pray Collectio teljes állományából is kiválasztották a Levélgűjteménybe átsorolandó eredeti okleveleket. Az így kialakult gyűjtemény 1894 után is folyamatosan tovább bővült.

Pray György kéziratgyűjteményének tudományos értéke egy sorba állítható Hevenesi Gábor és Kaprinay István kollekcióival. Mind az eredeti, mind a másolatban megőrzött iratok páratlanok a maguk nemében. Ismeretes, hogy Pray az Egyetemi Könyvtárnak átadott kéziratait két alapvető csoportba, az autográf és apográf okiratok gyűjteményébe sorolta. Az autográf okleveleket (a királyok, a bárók és országbírák oklevelei, illetve káptalanok és mások levelei) az apográfokhoz (egyházi és világi tartalmú, valamint vegyes oklevelek) hasonlóan tovább csoportosította. E gyűjtemény ma is a könyvtár egyik legértékesebb kincse. Tudományos forrásértékéről a XXI. század elején is bátran elmondható, hogy e kéziratok nélkül „a XIX. század történetírói közül nem egynek a műve, ha nem is teljes egészében, de egyes részletkérdések kritikai megvilágításában nem lenne kéznél és nemzeti történetünknek nem egy kérdése maradt volna homályban”. Végül nem feledhetjük el azt sem, hogy a Levélgűjteményt több forráskiadvány vette alapul. Így például e gyűjtemény alapján rekonstruálta Hermann Zsuzsa az e gyűjteménybe szétosztott *Analecta Saeculi XVI. Hungarica* című kötet iratainak eredeti rendjét és sorsát.

Ezt a kötetet a XIX. század második felében bontották szét. II. Rákóczi György levelezéséből (1646–1660) pedig Izsépy Edit rendezett sajtó alá hatvanöt levelet.

Jezsuita történészek forrásgyűjteményei

Hevenesi Gábor (1656–1715), Kaprinay István (1714–1786) és Pray György (1723–1801) jezsuita történészek kéziratos forrásgyűjteményei egyaránt tartalmaznak eredeti okleveleket és másolatokat. Ezek a forrásgyűjtés-sorozatok a XVIII. század végén és a XIX. század elején különböző úton jutottak a könyvtárba. Hevenesi Kollonich Lipót érsek megbízásából állította össze gyűjteményét. A kollekció a jezsuita rend feloszlása előtt, 1768-ban Nagyszombatból a pozsonyi Magyar Kamarához került át. Kaprinay István forrásgyűjtése a gyűjtő halála (1786. december 26.) után ugyancsak a Magyar Kamarához került, ahonnan elsőként negyvenegy középkori oklevelet adtak át az egyetemnek oktatási célra. Később ez lett a *Litterae et epistolae originales* gyűjtemény alapja. Pray György gyűjteményét évi kegydíj ellenében, 1784-ben adta át a könyvtárnak.

Ugyanekkor Pray kérte az Egyetemi Tanács segítségét, hogy Hevenesi és Kaprinay gyűjteménye is az Egyetemi Könyvtárba kerüljön. Ez 1790 tavaszán valósult meg. Az anyag első rendezése után mindhárom kollekció lényegében megbontatlan maradt mindaddig, amíg Szilágyi Sándor igazgató el nem rendelte az eredeti okleveleket tartalmazó kötetek szétbontását. Így került át Pray-kollekció néhány kötetének (58, 59) anyaga a Hevenesi-gyűjtemény 68. és 74. kötetének anyagával együtt a *Litterae et epistolae originales* gyűjteménybe.

A kollekciók számos egyedi történeti dokumentumot tartalmaznak. A három gyűjtemény teljes terjedelme mintegy tizenöt folyóméter. Forrásértékük a magyar történelem, művelődéstörténet kutatásában felbecsülhetetlen. A Hevenesi- és a Kaprinay-gyűjtemény jelentősége az újkor történetére nézve különösen kiemelkedő. Ez az anyag csak kismértékben jelent meg nyomtatásban, míg a régebbi korok anyagát Fejér György kiadta a *Codex Diplomaticus* sorozatban.

Céhlevelek

A céhlevelek gyűjteménye (*Litterae Coehales*) közismerten elsősorban a magyar gazdaságtörténet kutatásában jelentős forrásanyag. A magyar kormánysszervek a céhrendszer megreformálásának terveihez 1848 előtt bekérték a céhleveleket és azok másolatait. Az összegyűjtött anyagot a Helytartótanács elküldte a bécsi Kancelláriához, majd 1887-ben visszakapta. Egyik részét a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában, másik részét az Egyetemi Könyvtárban helyezték el. A Nemzeti Múzeumban őrzött céhlevelek később a Magyar Országos Levéltárba kerültek, ahol 1945-ben elégték. Így az Egyetemi Könyvtárban megmaradt rész az ország egyetlen nagyobb, történeti múltú céhlevélgyűjteménye, amely mintegy 850 tételt tartalmaz. A céhek betűrendjébe szedett katalógust a nyomtatott kézirattári katalógus II/1-es kötete tartalmazza. Ezt az 1907-es Supplementum további húsz céhlevél leírásával egészítette ki. Az 1907 után bekerült tizenegy céhlevél leírása, valamint az 1907-es Supplementum átjelzetelt céhlevelei az 1957-ben nyitott állományaplóban szerepelnek.

Disszertációk

A Kézirattár egyik legfiatalabb gyűjteménye a disszertációké. Az ELTE-n megvédett egyetemi doktori disszertációkat és PhD-dolgozatokat a Kézirattár a lehetőség szerinti teljesség igényével őrzi. A tárba ezen kívül bekerülnek a Magyar Tudományos Akadémiától érkező kandidátusi és akadémiai doktori disszertációk. A gyűjtemény 1960-tól folyamatosan bővül. A beérkezés sorrendjében eddig mintegy 10 000 kéziratkötet került katalogizálásra a legkülönbözőbb szakterületekről. A tár állományából 4 800 bibliográfiai egységről tájékozódni lehet elektronikus katalógusunkban is.

Ritkaságtár

Az Egyetemi Könyvtár Ritkaságtára több, országos jelentőségű, régi nyomtatványokból álló gyűjteményt őriz.

Ősnyomtatványok tára

A Ritkaságtárban található az ország harmadik legjelentősebb Ősnyomtatvány-gyűjteménye (*Incunabula*). A több mint 1040 bibliográfiai egység (1203 kiadott jelzeten) rövid címléírása elektronikusan is elérhető. Ez a gyűjtemény a könyvtár történetének kezdetétől folyamatosan gyarapodott.

Az első ritkaságtári különgyűjtemény az Ősnyomtatványtár volt. Első katalógusa a XVIII. század végén, a könyvtár Pestre költözése utáni években készült. A XIX. század elején újabb katalógust készítettek, de a korábbihoz hasonlóan ez sem dolgozta fel a teljes állományt: mindössze 325 művet sorolt fel. A két katalógus elkészítése nem jelentette az anyag önálló kezelését. A katalógusokban szereplő jelzetek szekrényekre utalnak, amelyekben a legkülönbözőbb nyomtatványokat őrizték egy helyen. Amikor a könyvtár átköltözött az új épületbe, a XV. századi nyomtatványokat leválasztották a törzsanyagtól. A gyűjtemény rendezését Szilágyi Sándor kezdeményezte. Az állomány ekkor 953 mű volt 972 kötetben. Az első teljes körű katalogizálást Kudora Károly végezte el 1879–1882 között. A felvételeknél biztonságos azonosításra törekedett, ezért azok incipitet, kolofont és bibliográfiai hivatkozásokat is tartalmaznak. A katalógus kinyomtatása azonban 1881-ben és 1888-ban is elmaradt.

A második teljes körű katalogizálást az időrend és a helyrajzi szempontok együttes figyelembevételével végezték a XX. század elejétől. Ferenczi Zoltán be nem fejezett munkáját Hóman Bálint folytatta. Mindketten nagy gondot fordítottak a proveniencia rögzítésére. Ferenczi ezen kívül jelezte a kötés formáját és a kéziratos bejegyzéseket. Hóman Bálint hasonló típusú megjegyzései részletezőbbek voltak. Az ősnyomtatványtár harmadik katalogizálását Gerézy Rabán kezdte el 1945 után. Gerézy reprodukálta az ősnyomtatványok kéziratos glosszáit és a hosszabb bejegyzések teljes szövegét. Esetenként leírásokat készített a kötetátlak kódex-töredékeiről is. Az általa elkészített mintegy 400 címléírás, amelyet 1974 tavaszán Mezey László még használt, 1977-ben nyolc lap kivételével már „lappangott”. A gyűjtemény a felállítást követő száz évben mintegy száz művel gyarapodott. Ezek nem elsősorban vásárlások útján, hanem a könyvtár raktáraiból, átsorolással kerültek a gyűjteménybe.

A köteteket nem a bibliofília szempontjai szerint válogatták össze, hanem azokat mindennapi használatra szánták. Az egyetem alapítása előtti időből összesen huszonhat ősnymtatvány származik. Ebből hat kötet már az 1632-es katalógus készítése előtt a könyvtárban volt. A jezsuita rend feloszlása után a nagyszombati könyvtárban őrzött ősnymtatványok 223 további kötettel bővültek az egykori rendházakból. Az 1780-as évek elején a könyvtárnak összesen mintegy 350 ősnymtatványa lehetett. Ez a II. József-féle feloszlások után további 300 kötettel bővült.

A reneszánsz könyvkultúrát képviselő ősnymtatványok közül kiemelhető IX. Gergely pápa *Decretalis*-a 1479-es velencei kiadásának gazdagon illuminált példánya, amely Váradi Péter kalocsai érseké volt (Inc. 65). A magyarországi késő gótikus könyvkötészetet képviseli például Szent Ágoston *Opuscula* című munkájának 1483-as velencei kiadásából az a példány, amelyet a lövöldi karthauzi kolostorban kötöttek be 1486-ban (Inc. 139). A *Missale Strigoniense* 1493-a és 1503-as velencei kiadásainak egy-egy példánya a budai kötések különböző típusát képviseli (Inc. 483, RMK III 29).

Az ősnymtatványok gyűjteményében országos unikum példány – többek között – a Laudivius, itáliai ispotályos lovag és költő által a XV. század második felében írt Szent Jeromos-életrajz (Inc. 862), amely a helyhez pontosan nem köthető második magyarországi ősnymdában (typ. Confessionalis) készült 1478–1479 körül. Utóbbi az 1975-ben készült faksimile kiadásban is forgatható.

Régi Magyar Könyvtár

A Régi Magyar Könyvtár (RMK) gyűjteménynek a Ritkaságtárban három sorozata van mintegy 63 folyóméter terjedelemben. Az RMK I 847, az RMK II és az RMK III hozzávetőlegesen 700–700 kiadott bibliográfiai egységet tartalmaz. Az RMK I-be, illetőleg az RMK II-be osztották be az 1711-ig megjelent magyar nyelvű, valamint a Magyarországon nyomtatott műveket. Az RMK III sorozatban a magyar szerzők külföldön megjelent, nem magyar nyelvű munkái találhatók. A gyűjteményben Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárához* viszonyítva több országos unikum nyomtatvány van. Országos unikum példány az a forrásvizek eredetéről szóló értekezés, amely Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájában készült 1585-ben. Ez az értekezés (Marcello Sgarcialupi, *De fontium et fluviorum origine ac fluxu...*) Európában az egyik első természettudományos szemléletű geológiai és hidrológiai dolgozat. Fametszetei a legkorábbi nyomtatott műszaki ábrák Magyarországon (RMK II 18). Szintén unikum példány Martin Chemnitz német evangélikus teológus *Repetitio sanae doctrinae de vera praesentia* című művének részleges magyar fordítása, amely 1587-ben került ki a sajtó alól Bártfán. Fordítója Gradeczi Horváth (Stansith) Gergely szepességi nagybirtokos, a felső-magyarországi evangélikusok egyik, több külföldi egyetemen tanult vezetője a XVI. század végén (RMK I 32a).

A gyűjtemény gyarapodása az új könyvtárpépület alapozásakor talált régészeti leletek kicserélésével kezdődött el. A Magyar Nemzeti Múzeum egy római kori faragott kő, egy Hunyadi-címeres kapuzatsúcs és egy Mátyás palotájából származó oszlopfő fejében az RMK gyűjteménybe tartozó öt nyomtatványt adott át a könyvtárnak. Vétel útján az RMK 1914-ig további 87 nyomtatvánnyal gyarapodott.

A magyar szerzők 1711 előtt magyar nyelven megjelent munkáinak bekerülési árnyát vizsgálva Vértessy Miklós megállapította, hogy a régi magyar nyomtatványokat 1773

előtt nem katalogizálták a teljesség igényével. A katalogizált állományrészben az elkal-lódás aránya a latin és a magyar nyelvű kiadványokon kívüli más, nemzeti nyelvű kiad-ványokhoz képest a magyar nyelvű könyveknél volt a legmagasabb. Ez az erőteljes igénybevételből fakadt elsősorban. A könyvtár történeti katalógusainak és a *Régi Magyar Könyvtár* bibliográfiai köteteinek összevetésével rekonstruálhatóvá vált az az unikum jel-legű régi magyar állomány, amelyből a kutatás ma nem ismer példányt (22 bibliográfiai egység). Az RMK II és RMK III gyűjteményben a nemzeti nyelvű (például német, cseh, horvát) kiadványok erőteljesen háttérbe szorúlnak a latin nyelvű munkák mellett.

Rariora Hungarica gyűjtemény

A Rariora Hungarica gyűjteményt 1945 után létesítették. Benne helyezték el az 1711 után megjelent ritka vagy különösen értékes magyar nyomtatványokat (például első ki-adások, unikum példányok). Ez az egyetlen olyan különgyűjtemény, amelyben a mű-veknek csak egy-egy példánya található meg. A további példányok ugyanis a raktárak-ban vannak. A tár bővítése és kiegészítése fontos feladat.

Metszet-, térkép- és tájkép-gyűjtemények

A Metszet-, térkép- és tájkép-gyűjteményekben több ezer bibliográfiai egység található. Ezt a különgyűjtemény-együttest a századforduló után hozták létre. Az egylapos metsze-teken kívül eleinte csak a drága metszetes és a gazdagon illusztrált könyveket akarták itt elhelyezni. Később a gyűjtőkör kitágult. Ide sorolták mindazokat a könyveket, amelye-ket ritkaságuk, áruk vagy különleges tartalmuk miatt fokozott védelemben kívántak ré-szesíteni. A tár körülbelül 15–20%-ban német vonatkozású nyomtatványokat tartalmaz. Az állomány ennek megfelelően vegyes, mivel a gyűjtőkört tartalmi vagy könyvtártörté-neti szempontok nem korlátozzák. Néhány XV. századi fa- és rézmetszet tartozik a gyűj-teményhez.

Az egylapos metszetekeket a XX. század elején két csoportba sorolták: az egyikbe az arc-képek, a másikba a vegyes tárgyú tájképek, épület- és városábrázolások kerültek.

A térképtárban őrzött kéziratos térképek közül két olyan lapot emelünk ki, melyek a dél-amerikai jezsuita missziók földrajzi környezetét mutatják be. Az 1767-ben készült szí-nezett térképrajzon a perui missziós terület egészét láthatjuk (Térk. I.A. 17). Az 1762-es tér-kép a perui Huanoco kerület tervezett jezsuita missziós telepeit rögzítette (Térk. I. A. 19).

A térképekből, látképekből és portrékból álló metszetgyűjtemény feldolgozásával interneten elérhető adatbázisunk az ország legjelentősebb (több mint 3000 egységből álló) adattára.

Kisnyomtatványok tára

A Kisnyomtatványtárhoz tartoznak az aprónyomtatványok, az üdvözlő versek, a halotti versek és beszédek, valamint az úgynevezett miscellanea állomány, több ezer bibliográfiai egység terjedelemben. Az állományrészeket kéziratos katalógusok tárják fel. A ne-

gyedré alakú miscellanea sorozat különösen gazdag Magyarországon és külföldön nyomtatott XVIII. századi katolikus prédikációkban.

A gyűjteményt 1885-ben állították fel azzal a céllal, hogy hozzáférhetővé tegyék az 1875-ben megindított teljes körű könyvtári rekatalogizálási munkálatoknál mellőzött nyomtatványanyag értékesebb részét. Felállítása után a gyűjteményt tovább gyarapították és bővítették. Elsősorban a reformációval kapcsolatos kiadványokat, röpiratokat, beszédeket és színműveket sorolták át ide. Ezzel párhuzamosan az értékesebb nyomtatványok más gyűjteményekbe kerültek át. 1975–1976-ban például Hölvényi György 227 bibliográfiai egységet sorolt át a Vetustissima-gyűjteménybe.

A gyűjtemény sorsát máig meghatározza az az idejétmúlt álláspont, amely szerint ezek a rövidebb terjedelmű nyomtatványok tudományos szempontból értéktelenek. Emiatt megfelelő szintű feldolgozásuk elmaradt. A gyűjteményen nyomot hagytak a különböző rendezési, katalogizálási és feltárási kísérletek is. Úgynevezett kisnyomtatványok az abolíciós időszakban kerültek először a könyvtárba nagyobb mennyiségben. Elkülönítésük és feldolgozásuk a XIX. század utolsó harmadáig nem szerepelt a könyvtár feladatai között. Első rendezésük 1878-ban indult meg. A kötetbe nem kötött anyagot tartalmi csoportosítás után kezdték katalogizálni. A munkát Márki József és Littasy József végezte a nyomtatványok időrendjében. A kisnyomtatványok feltárása azonban a századfordulón abbamaradt. Az 1910-es években újra elkezdődött, de a személyi feltételek hiányában leállt. Ugyanez megismétlődött az 1930-as és az 1970-es évek végén, majd 1993-ban.

A kisnyomtatványok különböző szinten rendezett egységeiben egyaránt értékes források találhatók. A legutóbbi években innen közöltek több, eddig ismeretlen XVIII. századi iskoladráma magyar nyelvű programjának szövegét a *Régi magyar drámai emlékek XVIII. századi sorozata* megfelelő köteteiben és az azokat kiegészítő közleményekben.

Párttörténeti gyűjtemény

A Ritkaságtárhoz tartozik az úgynevezett Párttörténeti gyűjtemény. Ebben az 1945 után felállított különgyűjteményben elsősorban a Tanácsköztársaság röpiratai és egyéb hivatalos kiadványai kaptak helyet. Ezenkívül főleg szociáldemokrata kiadványokat soroltak ide. A gyűjteményt Tóth András katalogizálta.

Mikrofilmtár

A Mikrofilmtárban található körülbelül 3000 filmtekercs a Magyarországon fellelhető legjelentősebb tudományos művek egy részét, valamint a könyvtár különleges értékeit dokumentálja és archiválja.

Megszűnt, illetve más osztály kezelésébe került ritkaságtári nyomtatványgyűjtemények

1. Magyar vonatkozású nyomtatványok

A Magyar vonatkozású (MV) nyomtatványok gyűjteménye összesen mintegy 600 kötetet örzött. Ezek 20%-a német, a többi elsősorban latin és olasz nyelvű mű. A gyűjteményt az 1711-ig megjelent hungarikákból állították fel 1896 előtt. A századfordulón Szabó Károly RMK III kötetének megjelenése után szétválasztották az RMK III anyagára és az egyéb hungaricumokra. Ez utóbbit továbbra is Magyar vonatkozású gyűjteménynek nevezték.

Néhány éve, a Régi Nyomtatványok Osztálya felállításkor a gyűjtemény – a megváltozott hungarica-definíciónak megfelelően – két részre bomlott: az RMK III gyűjteménybe további köteteket lehetett átsorolni belőle, a többi mű pedig a Régi Nyomtatványok Osztálya állományát bővítette.

2. Vetustissima-gyűjtemény

A Vetustissima-gyűjtemény több ezer kötetes állománya rendkívül gazdag, az ország egyik legjelentősebb antikva-tára. A különgyűjteményt a múlt században állították fel az 1501–1520 között megjelent nyomtatványokból. Első katalógusát 1883–1888 között Kudora Károly készítette el. A gyűjtemény első továbbfejlesztője Gáspár Ilona volt, aki Pray György *Index Rariorum Librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis* című munkája alapján a különgyűjteményt mintegy 600 kötettel egészítette ki a könyvtár raktári állományából. A XX. században először az 1550-es, majd napjainkban az 1600-as megjelenési évig bővült tovább az állomány. Gáspár Ilona munkáját Gerézy Rabán folytatta, a tár cédulakatalógusát Vértessy Miklós készítette el. Az elmúlt évtizedekben a gyűjteményt Hölvényi György több mint 400 kötettel bővítette, melyeket a könyvtár raktáraiból emelt át a gyűjteménybe. A Vetustissima-tár számos darabját értékes illusztrációk díszítik. Így például Stephanus Taurinusnak a Dózsa-parasztháborúról írt ötrészes eposzát (*Stauromachia*, Viennae, 1519) Dózsa György kivégzésének duda-sípszóval kísért fametszetű ábrázolása vezeti be.

A tár állománya átkerült a Régi Nyomtatványok Osztálya kezelésébe.

3. Antiquissima-gyűjtemény

Az Antiquissima-gyűjtemény a könyvtár legrégebbi, úgynevezett ősellományát foglalja magában az egyetem megalapítása (1635) előtti időszakból. A néhány száz kötet között csak néhány nemzeti (például olasz, cseh, spanyol) nyelvű mű található. Mint az állományrekonstrukció alapján Dümmerth Dezső megállapította, a gyűjtemény különleges értékét nem elsősorban a könyvek tartalma adja, hanem az, hogy ezeket a köteteket az Egyetemi Könyvtár több mint háromszáz éve megszakítás nélkül őrzi. Ez a Ritkaságtár könyvtártörténeti gyűjteménye, s az állomány 1635 előtti nagyszombati, znióváraljai és vágsellyei köteteiről tájékoztat. Mivel a jezsuiták első nagyszombati megtelepedésének idejéből (1561–1567) nem maradt fenn kötet, a gyűjtemény három kollekcióra oszlik.

Kezelését és bővítését napjainkban a Régi Nyomtatványok Osztálya végzi.

4. Remota Politica, Remota Erotica, Shakespeare-könyvtár

A Ritkaságtárhoz több olyan különgyűjtemény is tartozott, amelyet időközben megszüntettek. A már említett Remota Politica és Remota Erotica gyűjteményeken kívül

ilyen volt például az 1910-es évek elején felállított Shakespeare-könyvtár. Ez Shakespeare művein kívül tartalmazta a rá vonatkozó fontosabb szakirodalmat is. A gyűjteményt és katalógusát Czeke Marianne állította össze, a katalógus az 1920-as években jelent meg nyomtatásban. Az 1930-as években a különgyűjteményt beolvastották a rakatári állományba.

...

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtárának gyűjteménytörténete bemutatja a könyvtári rendszerezési kísérletek különböző szakaszait, s ezzel jelzi a tudásszerzés és -közvetítés folyamatainak korhoz kötöttségét is.

Az itt őrzött forrásanyag minél teljesebb, sokrétű, több tudományszakot érintő feltárása, a kutatás feltételeinek biztosítása és fejlesztése nemcsak elsőrendű tudományos, hanem nemzeti érdek is. A gyűjtemény alapvető feladata a felbecsülhetetlen értékű forrásanyag biztonságos megőrzésén, kiegészítésén és állapotának javításán kívül a dokumentumok megfelelő színvonalú, tervezett és szervezett tudományos feltárás. E keretben megvalósult például a budapesti Egyetemi Könyvtár kódexállományának, metszettárának, valamint a Pauler család hagyatékának teljes, honlapon át elérhető digitalizált bemutatása (ún. „lapozható” segédletek).

A Kézirat- és Ritkaságtár folyamatosan részt vesz az egyetem által szervezett különféle tudományos és kulturális rendezvények (kiállítások, előadások, konferenciák) előkészítésében és lebonyolításában, s rendszeresen hozzájárul más intézmények hasonló jellegű vállalkozásaihoz, országos és nemzetközi viszonylatban egyaránt. A gyűjtemény munkatársai közül többen hosszú idő óta a hazai és a nemzetközi tudományos élet elismert szereplői. Nem hallgatható el azonban az sem, hogy a krónikus személyzethiány mély nyomokat hagyott a gyűjteményben.

A kínáló feladatok között első helyen áll a zárt történeti gyűjtemény fenntartása és hozzáférhetőségének biztosítása, amely egyszerre segíti a korábbi rendszerezési kísérletek láthatóvá tételét, az adott történeti konstellációk, gyűjtők és könyvtárosok elképzeléseinek megismerését, valamint a XVIII–XIX. században végbement szakterületi kanonizálódás viszonylagosságának tudatosítását. További fontos feladat a forrásanyag által kínált lehetőségek jobb kihasználása, valamint az optimális munkafeltételek megteremtése a kutatóknak és a gyűjtemény gondozóinak. A könyvtár saját gyűjtés- és állománytörténetének eddignél pontosabb rekonstrukciója mellett a forrásanyag jó lehetőséget ad a XVII–XVIII. századi magyarországi művelődés- és oktatástörténet fehér foltjainak megszüntetésére. Mindehhez szükség van az új szakmai eredmények folyamatos figyelembevételére és összekapcsolására a gyűjteménnyel, amit egyedül a forrásokkal, a fenntartó egyetemmel és az európai hasonló intézményekkel kapcsolatos, közösen élő tudományos párbeszédben való részvétel biztosíthat.

Fontosabb felhasznált források és irodalom

Az Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtárával foglalkozó tanulmányok és közlemények bővebb felsorolása megtalálható „Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei” I–V. kötetében Déri Miklósné, illetve a VI. kötetben Vértesy Miklós összeállításában.

Alapvető segédletek

Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur, ediderunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész, Vol. I–II. Bp., 1970.

Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Regiae Scientiarum Universitatis Budapestinensis, Tom. I, Catalogus codicum, Bp., 1881; Tom. II. Pars 1, Catalogus librorum manuscriptorum, Bp., 1889; Tom. II. Pars 2, Catalogus litterarum originalium ac collectionis Hevenessianae et Prayanae, Bp., 1894; Tom. II. Pars 3, Catalogus collectionis Kaprinayanae, Bp., 1907; Pars 4, Index alphabeticus et chronologicus cum tabula, Bp., 1910; Pótkötet a szakrendbe sorolt kéziratokhoz, összeáll., bev. Knapp Éva, Bp., 2005.

Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis, recensuit Ladislaus Mezey, Bp., 1983.

KIRNER A. Bertalan, *Budapesti baptista kódexek Kirner-féle elnevezésben a Ki. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtárában*, Békés, 1942.

KUBINYI Mária, *Libri manuscripti Graeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati*, Bp., 1956.

MEZEY László, *Codices Latini medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*, Bp., 1961.

TÓTH Péter, *Feltáratlan latin kódexek az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében*, a Cod. Lat. 133–139 jelzetű darabok katalógusa, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* XI, 2003, 61–80.

PRAY, Georgius, *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis*, Vol. I–II. Budaë, 1780–1781.

Régi Magyarországi Nyomtatványok, I., Bp., 1971.

SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár: Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1879.

Uő., *Régi Magyar Könyvtár: II. kötet, Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., 1885.

SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár: III. kötet, Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, I–II. rész, Bp., 1896–1898.

SZTRIPSZKY Híador, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának I–II. kötetéhez, Pótlások és igazítások*, 1472–1711, Bp., 1912.

KLIMES-SZMIK Katalin, *RMK nyomtatványok a megszüntetett „Magyar Vonatkozások” gyűjteményben*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* XI, 2003, 27–60.

TÓTH András, *Tanácsköztársasági aprónyomtatványok az Egyetemi Könyvtárban*, Bp., 1959.

VIZKELETY András, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, Bd. 1–2. Bp., 1969–1973.

Összefoglaló munkák

- DÜMMERTH Dezső, *Az Egyetemi Könyvtár személyzete 1597–1961*, Ms. BEK K G 916.
SZINNYEI József, *Az Egyetemi Könyvtár rendezéséről*, Magyar Könyvszemle 1876, 21–25.
TÓTH András, *Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet 1849–1876*, Tanulmányok Budapest múltjából XII (1957) 459–495.
Uő., *Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának fejlődése*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. (1972) 13–41.
Uő., *Geschichte der Universitätsbibliothek Budapest 1561–1918*, Bibliothek und Wissenschaft 6. (1969) 197–242.
TÓTH András–VÉRTESY Miklós, *A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*, Bp., 1982.

Forrásközlések

- BARANYAI Decsi János, *Adagiorum*. A hasonmás szövegét gondozta MOLNÁR József, Bp., 1978.
Codex Germanicus (Facsimile kiadás) Kísérőtanulmány magyar és német nyelven, KNAPP Éva, Bp. 1993.
Codex Graecus quatuor evangelicorum a Bibliotheca Universitatis Pestinensis cum interpretatione Hungarica editus a Samuele Márkfi, Pestini, 1860.
Cordines-kódex, hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közléteszi BOGNÁR Ágnes–LEVÁRDY Ferenc, Bp., 1967.
Correspondence de Ferenc Weiss astronome hongrois du XVIIIe siècle, Publiee par Magda VARGHA, I–II., Bp., 1990–1992.
ESTERHÁZY Pál, *Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti*. Nagyszombat, 1690. (Facsimile kiadás) Knapp Éva és Tüskés Gábor kísérőtanulmányával, Bp., 1994.
Levelek id. Szilágyi Ferenchez (1794–1826), közléteszi Izsépy Edit, Bp., 1985.
II. Rákóczi György levelezéséből, 1646–1660, sajtó alá rendezte Izsépy Edit, Bp., 1992.
Nádor codex, A pesti Egyetemi Könyvtár eredetiéből bevezetéssel és szótárral kiadta TOLDY Ferenc, Budán 1857.
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok, szerk. BUDENCZ József–SZARVAS Gábor–SZILÁDY Áron, 2., 8., 15. kötet, Bp., 1878, 1879, 1908.
Példák Könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Közléteszi BOGNÁR Ágnes–LEVÁRDY Ferenc, Bp., 1960.
BERNARDINI, S.: *Senensis opera omnia*. Tom. 9. Postillae in epitolas et Evangelia. Selecta ex autographo Budapestinensi, Florentiae, 1965.
Sermones Dominicales. Két XVI. századból származó magyar glosszás latin codex. Bevezette és szótárral ellátta SZILÁDY Áron. 1–2. kötet, Bp., 1910.
Tamerlán. A lappangó pápai pálos iskoladráma magyar nyelvű programja 1761-ből. Közli KNAPP Éva. Irodalomtörténeti Közlemények 97 (1993) 537–540.
Valuable Historical Maps. University Library Budapest. Catalogue. Ed. Éva KNAPP, Bp., 1989.
Veszprémi-kódex. XVI. század első negyede, Bp., 1988.
Winkler-kódex. 1506. Közléteszi PUSZTAI István, Bp., 1988.

Feldolgozások

- BERKOVITS Ilona, *A budapesti Egyetemi Könyvtár Albucasis codexe*, Bp., 1937.
- Uő., *A budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexe s a XIII–XIV. századi velencei miniatűr-festészet története*, Bp., 1928.
- Uő., *A budapesti Egyetemi Könyvtár festett kéziratának egy csoportja*, Bp., 1932.
- BEZENYI Béláné, *Egy deista köznemes reformkorban*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* IV., 1968, 307–318.
- BOLLÓK János–KAPITÁNYFÉ István, *Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr.1. jelzetű kódexének bejegyzéséhez*, *Antik Tanulmányok* 26 (1979) 106–109.
- BOROSS Klára, *Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményében*, *Magyar Könyvszemle* 101 (1985) 276–280.
- CENCI, Cesare, *Un manoscritto autografo di San Bernardino a Budapest. Codice latino 102 della Bibliotheca Universitaria di Budapest*, Pistoia 1964.
- CSONTOSI János, *A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliográfiai ismertetése*, *Magyar Könyvszemle* 1877, 157–218.
- DONÁTH Regina, *Adalékok a XVII. századi Kolozsvár életéhez az Egyetemi Könyvtár egy kézírata alapján*. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve* I., 1962. 157–170.
- Uő., *Iratok a westfáliai békekötés történetéhez az Egyetemi Könyvtár Kézíráttárában*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* III., 1966, 239–252.
- Uő., *Egy törökkori forrásgyűjtemény az Egyetemi Könyvtár kézíráttárában*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* II., 1964, 193–212.
- DÜMMERTH Dezső, *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója*. Ms. BEK K G 919.
- Uő., *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai. Az Antiquissima-gyűjtemény I. és II. kollekciója (1586–1605)*, Bp., 1964.
- Uő., *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése*, Bp., 1963.
- GÁRDONYI Albert, *Közkönyvtári kézírathasználat a XVIII. században*, *Magyar Könyvszemle* 1938. 379–381.
- HERMANN Zsuzsanna, *Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az „Analecta Saeculi XVI Hungarica”*, Bp., 1983.
- HORVÁTH Lórántné, *Egy 1515-ös leveleskönyv az Egyetemi Könyvtárban (Kiadatlan reneszánsz-kori levelek)*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* III., 1966. 229–237.
- HÖLVÉNYI György, *Hevenesi Gábor Útmutatásai a történeti forrásanyag gyűjtéséhez*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* VI., 1972, 147–152.
- KATONA Lajos, *Die Budapester Handschrift der Gesta Romanorum*, Berlin 1900.
- KENYERES Ágnes, *Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* V., 1970, 269–289.
- Uő., *Szabó Károly és Kazinczy Gábor (Adalékok Szabó Károly levelezéséhez)*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, III., 1966, 269–283.
- KNAPP Éva, *A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a XVIII. században*, I–II. rész, *Magyar Könyvszemle* 1992, 193–216, 313–331.
- Uő., *Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről*, *Magyar Könyvszemle* 1994, 130–154.
- Uő., *Egy tévesen feltételezett XVIII. századi nyomda: Máriavölgy (1730–1736)*, *Magyar Könyvszemle* 1994, 412–417.

- Uő., *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században*, Századok 1995, 791–814.
- Uő., *Valuable Historical Maps*. University Library Budapest. (Katalógus), Budapest 1989. Helikon Kiadó
- Uő., *Libellus, Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok*, Budapest 2007. Balassi Kiadó
- KULCSÁR Péter, *Berger Illés történeti művei*, Magyar Könyvszemle 1994, 245–249.
- LEHMANN, Phyllis Williams, *Theodosius or Justinian? A Renaissance drawing of a Byzantine rider in a fifteenth century codex of the Budapest University Library*, New York 1959.
- LEHR Miksa, *A budapesti Egyetemi Könyvtár XV. századbeli ritka rézmetszete*, Magyar Könyvszemle 1892–3, 191–194.
- PAJKOSSY Györgyné, *Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV., 1968, 63–88.
- PÁLVÖLGYI Endre, *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV., 25–63.
- SARBAK Gábor, *A pálos Liber viridis* (Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 115.) In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai, szerk. Szelestei N. László, Bp., 1989, 155–167.
- Uő., *Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a Budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnymtatványában*, Magyar Könyvszemle 1995, 164–169.
- SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva, *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Budapest 1987 Egyetemi Könyvtár. (Bibliotheca Universitatis Budapestinensis, Fontes et Studia 5)
- TÓTH András, *„Holt” kéziratgyűjtemények élete*, Magyar Könyvszemle 1958, 42–50.
- Uő., *Kisnyomtatványok az Egyetemi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle 1968, 210–214.
- VÉRTESY Miklós, *Die Geschichte der Inkunabelsammlung der Universitätsbibliothek in Budapest*, Beiträge zur Inkunabelkunde, Folge 3, Bd. 3, Berlin 1968, 107–121.
- Uő., *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa*, Magyar Könyvszemle 1957, 368–372.
- Uő., *Horváth Gergely ismeretlen XVI. századbeli magyar könyvei*, Magyar Könyvszemle, 1957, 52–54.
- Uő., *Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában*, Magyar Könyvszemle 1966, 66–70.

Kiállításvezetők

- Kódexeink világa: Kiállítás a budapesti Egyetemi Könyvtár Dísztermében* 2006. május 29–július 7. – Codices manuscripti: Medieval manuscripts of the University Library Budapest. Exhibition at the Hall of the University Library Budapest 29 May–7 July 2006., összeáll., KNAPP Éva, Budapest 2006. Egyetemi Könyvtár.
- Et tu Hungaria cum Paulinis crescis – És Te Magyarország a pálosokkal virulsz: Kiállítás a pálos rend történetéről a budapesti Egyetemi Könyvtárban* 2006. október 17–december 22. – History of the Pauline Order: Exhibition in the University Library Budapest 17 October–22 December 2006. december 31, összeáll., KNAPP Éva, Budapest 2006 Egyetemi Könyvtár.

A Zrínyiek és Európa. Kiállítás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában, 2007. október 11–november 16. – Die Zrínyis und Europa Ausstellung in der Bibliothek der Loránd Eötvös Universität Budapest 11. Oktober–16. November. [Kiállításvezető], összeáll., KNAPP Éva, Budapest 2007 Egyetemi Könyvtár